

สรุปผลการวิจัย อภิปราย และข้อเสนอแนะ

จากการศึกษา เรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ เนื่องจากในรัชสมัยของพระองค์เป็นยุคที่มีความเปลี่ยนแปลงด้วยปัจจัยภายนอกโดยเฉพาะอิทธิพลของชาติตะวันตกทั้งในมิติทางการเมืองการปกครอง หรือเทคนิควิทยาสมัยใหม่ที่เข้ามากระทบสยามประเทศในช่วงนั้น กับปัจจัยภายในตลอดจนเป็นยุคแห่งการขัดแย้งในเรื่องของอำนาจทางการเมืองไม่ว่าจะเป็นกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ หรือขุนนาง ถือเป็นปัจจัยที่มีผลกระทบซึ่งกันและกัน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นช่วงที่จะต้องมีการจัดการปัญหา และอุปสรรคที่มาจากปัจจัยภายในของพระราชอาณาจักร และปัจจัยภายนอกควบคู่กันไป ด้วยเหตุดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้แนวคิดจากพระปรีชาญาณ เพื่อการพัฒนาและการแก้ไขปัญหาตลอดทั้งเหตุการณ์ต่างๆ ได้อย่างแยบยล ซึ่งปรากฏเห็นได้ชัดจากพระราชกรณียกิจนานัปการทรงมีแนวคิดที่ทรงเลือกใช้วิธีการในการแก้ไขปัญหาต่างๆ จากสรรพวิชาความรู้หลายศาสตร์มาประกอบกันหรือที่เรียกว่า“พหุวิทยาการ” เพื่อมาจัดการและแก้ไขปัญหาต่างๆ จนเกิดเป็นกระบวนการการใช้การศึกษาแบบสหวิทยาการและองค์ความรู้เพื่อการบริหารจัดการอันนำไปสู่แนวทางการจัดการแบบองค์รวม ถือได้ว่าสถาบันพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้วิธีการศึกษาเป็นเครื่องมือที่สำคัญพร้อมกับกระบวนการถ่ายทอดความรู้เพื่อการพัฒนา

การศึกษาจึงเป็นหัวใจสำคัญในการพัฒนา และการแก้ไขปัญหาต่างๆ ของชาติได้อย่างครบถ้วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาตามอัธยาศัยในมิติเวลาของสมัยนั้น จากการเสนอประเด็นการศึกษาวิจัยเรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ จึงเป็นการเปิดมุมมองใหม่ เพื่อชี้ให้เห็นว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ทรงใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาชาติ โดยผ่านการศึกษาในมิติทางประวัติศาสตร์

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาที่นำเสนอข้อมูลเชิงพรรณนา โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ จากการค้นคว้าจากหลักฐานทั้งปฐมภูมิและทุติยภูมิ รวมทั้งการสัมภาษณ์บุคคล ๓ ท่านได้แก่ ๑) พลตรีหม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี ๒) ศาตราจารย์เกียรติคุณ ดร.ผาสุข อินทรารูธ และรองศาสตราจารย์สุวรรณ เพชรนิล โดยได้ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันได้แก่ พระราชประวัติ คติความเชื่อทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ นำมาประกอบกับการศึกษา โดยมุ่งหาความหมายและคำอธิบายเกี่ยวกับพระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อนำมาสรุปความสำคัญทางประวัติศาสตร์และนำเสนอข้อเท็จจริง และนำเสนอความเป็นต้นแบบแห่งพระมหากษัตริย์ที่ใช้การศึกษาผ่านพระราชกรณียกิจเป็นเครื่องมือสำคัญไปสู่จุดมุ่งหมายแห่งการพัฒนาชาติ

ภายใต้ขอบเขตการศึกษาพระราชดำริในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิเคราะห์ผ่านพระราชกรณียกิจในด้านต่างๆ ที่ทรงปฏิบัติ เพื่อนำไปสู่การธำรงและพัฒนาชาติ โดยผ่านกระบวนการถ่ายทอดความรู้ต่อบัณฑิตผู้ประสงค์ของการวิจัยใน ๔ ประเด็น คือ

๑. เพื่อศึกษาถึงแนวทางในการพัฒนาพระราชอาณาจักรแบบองค์รวมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. เพื่อศึกษามูลเหตุปัจจัยเกื้อหนุนที่ส่งผลกระทบต่อแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. เพื่อศึกษาถึงแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชกรณียกิจกับการธำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้

๔. เพื่อตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาในการธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรซึ่งสามารถนำมาใช้ได้ในปัจจุบัน

สรุปผลการศึกษาที่ได้มีรายละเอียดต่อไปนี้

๑. ภูมิหลังทางการศึกษาและปัจจัยในการส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ส่งผลต่อการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้

ภูมิหลังทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแบ่งเป็น ๓ ช่วง คือ ช่วงก่อนทรงผนวช ขณะผนวช และขึ้นครองราชย์สมบัติ สรุปได้ดังนี้

พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนทรงผนวช จากการศึกษาพบว่า พระอาจารย์ที่ทรงถวายและถวายพระอักษรในช่วงแรกเริ่มนี้ อันได้แก่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และจางวางมหาดเล็กและพระพี่เลี้ยง จากนั้นเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรสำนักหรือพระอาจารย์ที่ทรงถวายและถวายพระอักษร ได้แก่ สมเด็จพระญาณสังวร (สุข) เป็น พระอุปัชฌาย์ ส่วนสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอาจารย์ถวายศีล และทรงศึกษาสำนักของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลกยาราม ฝากตนเป็นศิษย์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระปรมานุชิตชิโนรสและบุคคลที่ปรึกษาเกี่ยวกับการขึ้นครองราชย์ ได้แก่ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณฤกษ์ (พระเจ้าหน้าพระองค์น้อย) กรมหมื่นเดโชดิศวร (พระเชษฐา)

ช่วงเวลาดังกล่าวพระองค์ ทรงได้รับการศึกษาตามรูปแบบธรรมเนียมตามราชประเพณีอันว่าด้วยวิชาความรู้แห่งขัตติยราชกุมาร (เนื้อหาวิชาส่วนใหญ่เน้นไปในเรื่องของความเตรียมพร้อมที่เกี่ยวกับศีลธรรมจรรยาแบบแผนประเพณีปฏิบัติ ไม่ว่าจะเป็นทางโลกและทางธรรม (อาทิ ศิลปะศาสตร์ ๑๘ สาขา วิชาดังกล่าวมีความใกล้เคียงกับธรรมเนียมปฏิบัติของการศึกษาตามธรรมเนียมโบราณราชประเพณีแห่งพระราชสำนักที่กล่าวถึง สรรพศาสตร์ความรู้ของ ขัตติยราชกุมารที่มีมาตั้งแต่โบราณกาล) การศึกษาเรื่องราวดังกล่าวเป็นการศึกษาองค์ความรู้ต่างๆ ที่เหมาะสมสำหรับราชกุมารโดยผ่านสุนทรียศาสตร์ในเรื่องของวรรณกรรมต่างๆ ทั้งประเภท กาพย์ กลอน ฉันท์ ลิลิต โคลงฉันท์ เป็นต้น และการบวชเรียนในระดับสามเณร

นอกจากนี้พระองค์ยังศึกษาเรียนรู้ได้ด้วยตนเองจากการที่ทรงให้ข้าเฝ้า ณ ท้องพระโรงรับฟังราชการมาตั้งแต่ครั้งทรงพระเยาว์ อีกทั้งทรงให้ออกราชการสงครามพร้อมกับพระราชบิดา นับเป็นพื้นฐานที่สำคัญยิ่งที่จะให้พระราชโอรสได้เรียนรู้งานจากประสบการณ์ตรง

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า การศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ทรงพระเยาว์เป็นรูปแบบการศึกษาที่คู่ขนานกันระหว่างศิลปวิทยาและศีลธรรมจรรยาทางศาสนาโดยตลอด และยังคงเห็นรูปแบบแบบนี้จนกระทั่งเสด็จสวรรคต

พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนทรงผนวช เมื่อพระองค์ทรงมีชันษาได้ ๑๘ พรรษา จึงบรรพชาเป็นพระภิกษุ ช่วงเวลาดังกล่าว นับว่าเป็นช่วงที่พระองค์ทรงเผชิญวิกฤตครั้งสำคัญของพระชนม์ชีพ เกิดจากขึ้นจากการสวรรคตพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ส่งผลให้วิถีพระชะตาของพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเปลี่ยนแปลง จึงเป็นช่วงเวลาแห่งการรอคอยจังหวะที่เหมาะสม

จากการศึกษาพบว่า มีทั้งบุคคล สำนักหรือพระอาจารย์ที่ทรงถวายพระอักษร หรือให้ความรู้ แก่พระองค์ อันได้แก่ ทางธรรม คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (องค์อุปถัมภ์) องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระธรรมวินัย) พระวิเชียรปรีชา (ภู่) พระเถระมอญนาม ชาย พระสงฆ์ลังกา ๕ รูป พระสงฆ์และชาวลังกา และสมเด็จพระสังฆราช (สา) ที่เป็นแหล่งความรู้ แลกเปลี่ยนทางพุทธศาสนา พระองค์ทรงศึกษา และการสืบค้น ทั้งจากผู้รู้ อาทิ พระอาจารย์, พระสงฆ์ และสมเด็จพระสังฆราชดังกล่าว และยังศึกษาด้วยตนเองอย่างลึกซึ้ง จากการใฝ่รู้ อาทิ ทางด้านพระพุทธศาสนาจนเกิด “ธรรมยุติกนิกาย” และทรงศึกษา ภาษาบาลี และ มคธ อย่างแตกฉาน

นอกจากนี้ยังทรงศึกษาเรียนรู้ภาษาต่างประเทศจากบาทหลวง และมีชนนารีต่างชาติอีกหลายท่านจนได้รับความรู้ทางด้านภาษาทั้ง การฟัง พูด อ่าน และเขียน ตลอดทั้งได้ทราบถึงวัฒนธรรมและสังคมของโลกตะวันตกผ่านกลุ่มมิชชันนารีเหล่านี้ นับว่าเป็นช่วงแห่งการเปิดโลกทัศน์ใหม่ๆ สำหรับพระองค์ต่อไปในอนาคต ได้แก่ นักบวชและชาวต่างชาติ ที่เป็นแหล่งข้อมูลทางโลกตะวันตก ได้แก่ บาทหลวงปาเลอกัวซ์ (ชาวฝรั่งเศส) กลุ่มมิชชันนารีชาวอเมริกัน อาทิ หมอบรัดเลย์ หมอแมตตูน หมอเฮาส์ และเจสซี แคลเวล

พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการศึกษพบว่า พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสันฐานแลกเปลี่ยนความรู้กับบุคคลต่างๆ เพื่อให้ทรงทราบแนวทางและวิทยาการตะวันตกทั้งนักการทูต และมีชนนารีต่างๆ ได้แก่ เซอร์จอห์น เบาริ่ง พันโท ดับบลิว.เอ.บัดเตอร์เวอร์ธ นางแอนนา แฮเรียต เลียวโนเวนส์ และนายอาลาบาสเตอร์ นาย ยี.ดับเบิลยู. เอ็ดดี เป็นต้น จากความรู้ดังกล่าว พระองค์ทรงวางรากฐานการศึกษาให้กับพระราชโอรสและพระราชธิดา และทรงพระทัยใฝ่ ในเรื่องของการศึกษา และการแสวงหาความรู้ ตลอดทั้งเปิดโลกทัศน์รับวิทยาการใหม่ๆ จากชาติตะวันตก อาทิ ภาษาอังกฤษ และ ทรง “อ่าน” ทั้งนิตยสารและหนังสือพิมพ์ของตะวันตก นอกจากนี้ทรงวางพระองค์ให้เป็นมิตรกับบรรดาอารยะประเทศ (กรณีกิจทางการทูตต่างประเทศ) ทรงมีพระสหาย

เป็นชาวต่างประเทศหลายท่าน ทำให้มีทั้งแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ซึ่งกันและกันนับว่าทรงเปิดโลกทัศน์รับรู้ข้อมูลจากโลกใหม่ในทุกด้าน ทำให้พระองค์ทรงสามารถรักษา ปรับปรุงและพัฒนาบ้านเมืองเป็นไปด้วยดีตลอดรัชกาล

สรุปได้ว่าภูมิหลังทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากการศึกษาพบว่า พระองค์แสดงให้เห็นถึงความใส่ใจ และการให้ความสำคัญ ในด้าน “การศึกษาตลอดพระชนม์ชีพ” ไม่ว่าพระองค์จะทรงอยู่ในสถานภาพใดก็ตาม ทรงมีความสนพระทัยใฝ่รู้ สอบถามแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และแสวงหาความรู้ทุกศาสตร์สาขา จากการฟัง พูด อ่าน เขียน และส่งผลสู่ชีวิต การกระทำที่ทรงปฏิบัติในพระองค์มาโดยตลอดพระชนม์ชีพ เปรียบได้กับลักษณะของ “การศึกษาตลอดชีวิต (Life long Education)” อันหมายถึง การศึกษาที่เกิดจากการผสมผสานระหว่างการศึกษาในระบบ นอกระบบ และ อรรถาธิบายเพื่อให้สามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างต่อเนื่องตลอดเวลา ซึ่งสามารถใช้ได้กับประชาชนทั่วไปที่จะนำมาใช้เป็นแบบอย่างและพัฒนาไปสู่สังคมที่มีส่วนเน้นในเรื่องของการศึกษาประกอบกับพัฒนากระบวนการเรียนรู้ให้เป็นไปอย่างต่อเนื่อง

ปัจจัยในการส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้

พื้นฐานทางความคิด การปลูกฝัง การสนับสนุนด้านการศึกษาที่ส่งเสริม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สืบเนื่องมาจากภูมิหลังทางการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่ทรงพระเยาว์จวบจนถึงการขึ้นครองราชย์ไปจนถึงตลอดรัชสมัย จากข้อมูลดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการปลูกฝัง บ่มเพาะพื้นฐานทางความคิดของพระองค์ อันเป็นคุณลักษณะพิเศษเฉพาะในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงใฝ่พระทัยในการศึกษาด้านต่างๆ ซึ่งมีรูปแบบคล้ายคลึงกับการศึกษาแบบสหวิทยาการ โดยไม่ทรงละทิ้งจารีตดั้งเดิมของชาติและเลือกรับความรู้ใหม่ๆ วิทยาการจากโลกภายนอก

นอกจากนี้ยังมีปัจจัยพื้นฐานที่เกี่ยวข้องเนื่องจากพระองค์เอง ในเรื่องของสถานภาพอิสริยยศ ได้เอื้ออำนวยให้ทรงมีโอกาสศึกษาความรู้ ทั้งที่เป็นแบบธรรมเนียมปฏิบัติ ความรู้ในทางโลกธรรมทรงแตกฉานอยู่เป็นที่ประจักษ์ ตลอดทั้งความรู้ของโลกสมัยใหม่ควบคู่ไปด้วย โดยที่พระองค์ทรงได้ผู้ชี้แนะแนวทาง หรือ “ครู” ที่มีความรู้อย่างลึกซึ้งในศาสตร์นั้นๆ

จากการศึกษาภูมิหลังที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่องของ การศึกษาอันว่าด้วย “การเรียนรู้ การสอน การอบรม การค้นคว้า” เป็นสิ่งที่พระองค์ทรงกระทำมาตลอดพระชนม์ชีพ จะพบว่าสิ่งแวดล้อมรอบพระองค์ได้ให้การสนับสนุนอย่างเต็มที่ รวมทั้งความใฝ่รู้ของพระองค์เองนั้น ก็เป็นปัจจัยในการส่งเสริมให้เกิดความรู้อย่างถึงที่สุด และสัมพันธ์กับบริบททางประวัติศาสตร์ทั้งภายในและภายนอกพระราชอาณาจักร ดังนี้

๑) บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายในพระราชอาณาจักรในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ช่วงการเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็น พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวที่ทรงผนวชอยู่นานถึง ๒๗ ปีก่อนขึ้นครองราชย์ ซึ่งนับว่ามีลักษณะ พิเศษไปจากรัชกาลอื่นๆ ส่งผลทำให้พระองค์มีโอกาสนในการสั่งสมภูมิความรู้ และประสบการณ์ต่างๆ ซึ่งมีใช้แต่หลักคำสอนทางศาสนาเท่านั้น ที่ทรงมีความรู้ความเข้าใจ ในเรื่องของพระพุทธศาสนาอย่าง ลึกซึ้งและบริสุทธิ์ และทรงทราบปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับบ้านเมือง พสกนิกร และองค์ความรู้ทาง วิชาการต่างๆ จากการเสด็จจรดงค์ นับว่าเป็นการแสวงหาความรู้ โดยการศึกษาหาข้อมูลจากสถานที่ จริง ส่งผลให้ทรงได้ความรู้เชิงประจักษ์ และเห็นสภาพความเป็นจริงของบ้านเมืองในขณะนั้น พระองค์ทรงพบหลักฐานสำคัญๆ จากการจรดงค์ตามเมืองต่างๆ อาทิ เมืองนครปฐม และสุโขทัย ศิลารีก หลักที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ศิลารีกหลักที่ ๔ ของพระมหาธรรมราชาลิไท พระแท่นมิ่งคศิลาอาสน์ ซึ่งต่อมาเป็นหลักฐานแสดงรากฐานบรรพบุรุษไทย ความเก่าแก่ทาง ประวัติศาสตร์

นอกจากนี้ยังมีปัจจัยส่งเสริมพระองค์อีกประการหนึ่ง ทั้งนี้เป็นไปเพื่อความมั่นคงแห่ง พระราชอำนาจและเป็นกลไกสำคัญที่ส่งเสริมให้พระองค์ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่างๆ ได้ สำเร็จตามวัตถุประสงค์ นั่นคือ “ความสมัคสมานสามัคคีของทั้งในกลุ่มของพระบรมวงศานุวงศ์ ระดับชั้นต่างๆ และกลุ่มขุนนางจากสกุลขุนนาค” ทั้งข้าราชการฝ่ายใน และข้าราชการฝ่ายนอก สกุล ดังกล่าวมีบทบาทและหน้าที่สำคัญในการจัดการบริหารราชการแผ่นดินไม่ว่าจะเป็นข้าราชการทั้งฝ่าย ในและฝ่ายหน้า นับเนื่องมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นต้นมา สืบมาจนถึงในรัชสมัยของพระองค์ สกุลดังกล่าวยังมีบทบาทต่อไปจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒) บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายนอกพระราชอาณาจักรในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นช่วงแห่งการแพร่ขยายลัทธิการล่าอาณานิคมของ มหาอำนาจทาง ตะวันตก (Colonization) และการขยายอิทธิพลที่นำไปสู่โลกสมัยใหม่ (Modernization) พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตระหนักและเล็งเห็นความจำเป็นในการเปลี่ยนแปลง โครงสร้าง อำนาจและรูปแบบรัฐจารีตเดิมเสียใหม่ให้สอดคล้องกับสภาพความผันแปรทางการเมืองของยุคสมัย ถึง เวลาแล้วที่ประเทศสยามจะต้องยอมเปิดสัมพันธ์ภาพกับประเทศตะวันตก โดยทำสนธิสัญญาในลักษณะ ใหม่และปรับปรุงบ้านเมืองให้ก้าวหน้าเยี่ยงอารยะประเทศ

ผู้ศึกษาสนใจในกรณีศึกษาพระประมุขแห่งพระราชอาณาจักรที่ทรงอิทธิพลทางตะวันตก และร่วมรัชสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระราชินีนาถ วิกตอเรีย และ จักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ อันเนื่องจากความพร้อมและความเกรียงไกรของทั้ง ๒ ชาตินี้ส่งผล ให้เป็นผู้นำของสังคมโลกในสมัยนั้น และสยามเองได้มีการติดต่อสัมพันธ์ไมตรีทางการทูตอย่างต่อเนื่อง ซึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับรู้ถึงอิทธิพลและความทันสมัยในชาติเหล่านี้ และอาจเป็นสิ่ง

ที่ถ่ายทอดสู่พระราชดำของพระองค์ในหลายด้าน อาทิ ด้านการเมืองการปกครอง ด้านการศึกษา และด้านอำนาจแห่งพระราชสำนัก เป็นต้น

นอกจากนี้จากการศึกษาพบว่า ช่วงเวลาดังกล่าวการธำรงรักษาชาติของประเทศในเอเชียที่มีการปกครองโดยระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อาทิ พม่า (สมัยพระเจ้ามินดง - สมัยพระเจ้าสีป่อ) และเวียดนาม (สมัยพระเจ้ามินหมาง-สมัยพระเจ้าบาโด) เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับราชสำนักสยาม (สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว-สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) จะพบความเหมือนหรือความแตกต่างอย่างไร ซึ่งผลการศึกษาพบข้อมูลน่าสนใจ ๓ ประเด็น คือ

๑. ความแตกแยกของพระราชสำนัก ตั้งแต่พระบรมวงศานุวงศ์จนถึงเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ความสามารถในเชิงนโยบาย และวิชาการไม่ได้มีให้เห็นมากนักทั้งในพม่า และเวียดนามเอง ข้อนี้จะเห็นได้ชัดเจนเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับพระราชสำนักสยามในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ ระบบการบริหารราชการแผ่นดินที่ไม่สามารถกระจายความเจริญได้อย่างทั่วถึงและไม่ต่อเนื่องดังกรณี “สภาลุดดอว์” ของพม่า ในสมัยราชวงศ์คองบวง ซึ่งมีอุปราชหรือยุวกษัตริย์เป็นประธานและมีตำแหน่งเสนาบดี ๔ คนบริหารงานสูงสุด สภาดังกล่าวเป็นอันต้องยุบลง หรือเปลี่ยนคณะผู้ทำงานเกือบทุกครั้ง เมื่อมีการเปลี่ยนรัชกาลทั้งที่เป็นไปด้วยความสืบทอดของผู้นำนานในรัชกาลใหม่ หรือต้องจบชีวิตลงเมื่อมีการกบฏ

๒. บทบาทและอิทธิพลของชนชั้นนำสูงสุดของพระราชอาณาจักร ในเรื่องของการเปิดโลกทัศน์รับรู้ถึงการเปลี่ยนแปลงของโลกในขณะนั้นว่าจะต้องมีการจัดการในการตั้งรับ และต่อสู้กับมหาอำนาจอย่างประเทศอังกฤษ และฝรั่งเศสอย่างไร สำหรับผู้นำในประเทศพม่าและเวียดนามนั้นเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ ๒ พระราชอาณาจักรต้องแพ้พ่ายให้กับประเทศทางตะวันตกทั้งนี้ด้วยคุณลักษณะส่วนพระองค์ที่ไม่ค่อยมีปฏิสัมพันธ์กับบริบททางประวัติศาสตร์ที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา และทรงยึดถือว่าพระราชสำนัก มีความมั่นคงเป็นอมตะไม่แพ้พ่ายต่อผู้ใด หรือที่เรียกว่าไม่รู้จักผ่อนสั้นผ่อนยาว กฎธรรมเนียมแบบแผนจารีตปฏิบัติสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามความเหมาะสม ทั้งนี้ถ้าไม่กระทบต่อสถานภาพของผู้นำมากนัก

การปฏิบัติดังกล่าวอาจจะมีส่วนคล้ายกับการเสียส่วนน้อย เพื่อรักษาส่วนใหญ่ สุดท้ายแล้วก็คือ การคงอยู่ของพระราชวงศ์และพระราชอาณาจักรนั่นเอง แนวคิดในเรื่องของพระพุทธศาสนาเถรวาทเรื่องสมเด็จพระจักรพรรดิราชทรงเป็นศูนย์กลางแห่งมณฑล สมเด็จพระจักรพรรดิราชมีได้เพียงองค์เดียวเท่านั้น ในยุคหนึ่งเรื่องดังกล่าวนี้ ในพม่าค่อนข้างชัดเจนที่สุด ตัวแทนของอำนาจเก่าได้ถูกทดสอบจากตัวแทนแห่งอำนาจใหม่ที่เข้ามากระทบต่อกันทั้งในรูปแบบของราชการสงคราม สัญญาทางการค้า วิทยาการทางเทคโนโลยี และโลกทัศน์ของผู้นำจากตะวันตกที่กว้างไกลกว่าความเจริญต่างๆ ที่กล่าวมาเป็นส่วนหนึ่งที่พัฒนาเทคโนโลยีการผลิตนำไปสู่การผลิตอาวุธที่เด็ดขาดและทันสมัยและนั่นหมายถึงอำนาจที่เข้มแข็งกว่า

ศักยภาพทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะประเทศทางตะวันตก เป็นผู้เปิดโลกสู่ยุคการค้าขาย และพาณิชย์นิยมต่างเป็นปัจจัยเสริมให้อำนาจใหม่มีความเข้มแข็งและมีศักยภาพมากกว่า สามารถชักจูงและมีบทบาทแทนที่ศูนย์กลางอำนาจเก่าได้ ดังเช่นกรณีเวียดนาม หรือในพม่าเอง ตัวอย่าง การเข้ามาแทนที่ของอำนาจใหม่ในนามรัฐบาลอังกฤษโดยเฉพาะบริเวณพม่าตอนล่าง (Lower Burma) แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าวิถีชีวิตความเป็นอยู่ เศรษฐกิจและสังคมดีกว่าพม่าตอนบน (Upper Burma) ซึ่งเป็น

ตัวแทนของอำนาจเก่า ถ้าอธิบายในเชิงคติทางศาสนาแล้ว โดยเฉพาะเรื่องของจักรพรรดิราช การเคลื่อนที่และการหายไปของจักรอันหมายถึงจักรทรานซูปา ซึ่งส่วนใหญ่จะถูกอธิบายด้วยกษัตริย์ได้ถูกจักรอื่นเข้ามาแทนที่ ทรงไว้ซึ่งบุญญาธิการหมดบุญวาสนาเห็นได้โดยทั่วไปในรัฐจารีตถูกอำนาจใหม่ของประเทศทางตะวันตกยึดครอง อำนาจถูกแทนที่ด้วยคนต่างชาติต่างภาษา และจักรก็ไม่กลับมาอีกเลย

๓. ปัญหาการเตรียมพระองค์เป็นผู้นำของรัฐในระบบจารีต ในเรื่องของเสถียรภาพความมั่นคงแห่งพระชนม์ชีพ พระราชอำนาจน้อยครั้งนักที่จะมั่นคง รัชสมัยที่สืบสันตติวงศ์เป็นไปตามแบบแผนจารีตประเพณี ส่วนใหญ่มักจบด้วยจุลาลงหรือที่เรียกว่ากบฏแต่กลับถูกเรียกแทนที่ด้วยคำที่สวาทว่าปราดาภิเษก ปัจจัยดังกล่าวส่งผลต่อเสถียรภาพความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์ไม่ว่าจะเป็นทั้งฝ่ายพม่าและเวียดนาม ถ้าพิจารณาจากข้อมูลปีเริ่มต้นครองราชย์และปีที่สิ้นสุดแห่งรัชสมัยการเป็นกษัตริย์ หรือพระจักรพรรดิที่ไม่เพรียกร่วมจะอยู่ในช่วงเวลาอันสั้น และจำกัดและอาจจะถูกกำจัดหรือแทนที่ โดยบุคคลอื่นขึ้นปราดาภิเษกเองอย่างที่เป็นปฏิปัติมา อันเป็นคำอธิบายตามความเชื่อของกษัตริย์ในรัฐพุทธศาสนา ดังเช่นกรณีพม่าซึ่งเห็นภาพได้ชัดเจนที่สุด ทำให้ผู้ที่เหมาะสมในตำแหน่งดังกล่าวไม่ได้อยู่ในตำแหน่งที่ควรจะเป็น หรือขาดกระบวนการเตรียมความพร้อมที่จะก้าวขึ้นไปเป็นผู้นำดังกรณีของพระเจ้าสีป่อ ประกอบกับความเหมาะสม ในเรื่องของธรรมเนียมราชตระกูล ที่แสดงความเป็นขัตติยราช เป็นต้น

ผู้นำที่ไม่อยู่ในถ่ายของการเตรียมความพร้อมย่อมขาดคุณลักษณะของความเป็นผู้นำอย่างสมบูรณ์แบบ คงเป็นเพียงสัญลักษณ์แห่งพระราชวงศ์หรือถูกชักใยเท่านั้น เห็นได้จากกรณีพระจักรพรรดิเป๋มาได้แห่งเวียดนาม ส่งผลต่อแนวนโยบายที่จะตั้งรับและต่อสู้กับสิ่งที่เข้ามากระทบ อีกสิ่งหนึ่งที่สำคัญในเรื่องของคุณลักษณะความเป็นผู้นำที่ดีและไม่ดีกล่าวคือ ความเป็นกษัตริย์หรือพระจักรพรรดิที่เปี่ยมไปด้วยคุณธรรมมีพระธรรมคำสั่งสอนเป็นสรณะเป็นกฎเกณฑ์คอยควบคุมความประพฤติ และพระราชอำนาจไม่ให้ลุไปในทางที่ผิด และให้ปฏิบัติในสิ่งที่ควรทำอย่างองค์อาจของความเป็นเทวสิทธิ์ที่ใช้อธิบายอำนาจในทางนามธรรม กรณีนี้เห็นได้ชัดเจนเมื่อนามาเปรียบเทียบในพม่าระหว่างรัชสมัยของพระเจ้ามินดงและพระเจ้าสีป่อ ด้วยความที่แตกต่าง และไม่เหมือนกันของอำนาจตะวันตกและตะวันออกอย่างเห็นได้ชัดเจน

สรุปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ครองราชสมบัติอยู่ในยุคของรัฐจารีต ที่มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของประวัติศาสตร์โลกว่าด้วย การขยายอำนาจด้วยการล่าอาณานิคมของชาติตะวันตก ในที่นี้บทบาทของชนชั้นนำภายในพระราชสำนักต่างก็มีทั้งยอมรับกับการเปลี่ยนแปลงอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้หรือพร้อมที่จะเรียนรู้กับการเปลี่ยนแปลงเพื่อที่จะอยู่ร่วมกันให้ได้และในขณะเดียวกันชนชั้นนำบางกลุ่มก็อาจจะไม่ยอมรับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ซึ่งสุดท้ายแล้วย่อมไม่สามารถธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรของตนเองได้ นั่นหมายถึงไม่สามารถถ่ายทอดความรู้และสานต่อนโยบายแบบเดิมได้อีกต่อไป ดังจะเห็นได้จากกรณีศึกษาในพม่าและเวียดนาม

คุณลักษณะสำคัญประการหนึ่งชี้ให้เห็นได้ชัดว่า “ความเป็นผู้นำที่มีพื้นฐานที่ดีอันมาจากการศึกษา อบรมเสาะแสวงหาความอยู่เสมอ มีความภาคภูมิใจในความเป็นตัวตน บนพื้นฐานวัฒนธรรมที่สั่งสมมาเป็นระยะเวลายาวนาน พร้อมกับการเปิดโลกทัศน์ยอมรับการเปลี่ยนแปลง และ

เรียนรู้ความทันสมัยที่เข้ามาสัมผัสกับโลกเก่าอีกทั้งทรงเรียนรู้ถึงจุดเด่นจุดด้อยโดยศึกษาผ่านเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ของพระราชอาณาจักรใกล้เคียงที่ล่มสลายลง และศึกษาถึงความสำเร็จของผู้นำประเทศที่มีบทบาททางการเมืองของโลกในยุคดังกล่าวได้เป็นอย่างดี เพื่อที่จะแสดงโมตรียัตติภูมิตรทางการทูตอย่างให้เกียรติและยกย่อง”

๒. มูลเหตุปัจจัยเกื้อหนุนที่ส่งผลกระทบต่อแนวคิดในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒.๑ แนวคิดในการธำรงรักษาและพัฒนาประเทศแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ

๑) การธำรงรักษาพระราชอาณาจักรกับคติความเชื่อ ได้แก่ หลักธรรมทางศาสนา ทั้งพุทธและพราหมณ์ (พระโพธิสัตว์และทานบารมี, ทศพิธราชธรรม๑๐, จักรวรรดิวัตร๑๒ และสังคหวัตถุ๕) และจารีตธรรมเนียมประเพณีสำหรับพระมหากษัตริย์ (คติสมมติเทพ, กฎมณเฑียรบาล, พระราชานุกิจ, ราชะนีติ และ ธรรมเนียมราชตระกูล ล้วนส่งผลความเป็นเอกลักษณ์ของพระราชอาณาจักรที่มีการเมืองการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงอยู่ในช่วงระยะเวลา

๒) การพัฒนาประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ ซึ่งพระราชกรณียกิจที่แสดงถึงการถ่ายทอดองค์ความรู้เพื่อธำรงรักษาและพัฒนาชาติ อย่างกระจ่างชัด โดยสะท้อนให้เห็นจากหลักฐานต่างๆ ที่เกิดจากแนวพระราชดำริต่างๆ อาทิ พระราชานิพนธ์, พระราชพงศาวดาร, พระราชหัตถเลขา, ประชุมประกาศ, ประชุมหมายรับสั่ง, พระบรมราชาธิบาย และ พระราชกิจจานุเบกษา ฯลฯ

นอกจากนี้การสืบทอดสันตติวงศ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สามารถสืบเชื้อพระราชมวงศ์มาเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ มีจำนวนทั้งสิ้น ๒๗ พระองค์ หรือ ๒๗ มหาสาขา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ชานนามสกุลพระราชทานไว้สำหรับสืบเชื้อพระวงศ์นั้นๆ ในตอนแรกรวม ๒๖ นามสกุล เมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ (เว้นแต่ราชสกุลในพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ที่ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่าหม่อมเจ้าชายปรีดิยากรพระโอรสใน พระบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ไม่มีโอรสสืบพระวงศ์ต่อไป จึงมิได้พระราชทานนามสกุลไว้กระทั่ง ปีพ.ศ. ๒๔๗๒ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามสกุลให้ผู้สืบพระวงศ์ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ว่า “คัคณางค์”) อาทิ สวัสดิกุล, จันทรทัศน์, ชยางกูร, วรวรรณ และดิศกุล เป็นต้น

พระราชกรณียกิจด้านต่างๆ ที่แสดงถึงการถ่ายทอดองค์ความรู้ เพื่อธำรงรักษาและพัฒนาชาติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีจำนวนมาก ดังนี้

พระราชกรณียกิจการสืบพระศาสนา : ความสัมพันธ์ระหว่างลังกาวงศ์และสยามวงศ์และการสถาปนา “ธรรมยุติกนิกาย”

สถาปติยกรรมทางศาสนา : การสถาปนาพระอารามพุทธเจดีย์ สถาปนาพระอารามขึ้นใหม่ ๕ พระอาราม ได้แก่ ๑. วัดบรมนิวาส ๒. วัดโสมนัสวิหาร ๓. วัดปทุมวนาราม ๔. วัดราช

ประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม และ ๕. วัดมกุฏกษัตริยาราม นอกจากนี้ยังสร้างพระพุทธรูป (มีลักษณะใกล้เคียงกับมนุษย์) ได้แก่ ๑. พระสัมพุทธพรรณี ๒. พระนิรันตราย และ ๓. พระพุทธอังคีรส รวมทั้งพระองค์ทรงบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ อาทิ พระปฐมเจดีย์ เป็นต้น

พระราชนิพนธ์ทางพุทธศาสนา : พระอัจฉริยภาพในภาษามคธ หรือภาษาบาลี ได้แก่ บทสวด ทำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ ที่ภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนใช้สวดกันทั่วไปในปัจจุบัน พระราชนิพนธ์ภาษาไทยที่สำคัญ เช่น เรื่องอุโบสถศีล การนับถือพระพุทธศาสนา วิปัสสนาธุระ พรหมจริยกลา วิปัสสนากรรมฐาน ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

การสร้างและบูรณะ พระที่นั่งและพระราชวังต่างๆ : หมูพระที่นั่งอภิเนาว์นิเวศน์ พระนครคีรี หมูพระมหามณเฑียร ปราสาทพระเทพบิดร เป็นต้น

พระราชกรณียกิจด้านการปกครอง: “นักนิติศาสตร์” ทรงปรับปรุงการปกครองให้เป็นระเบียบขึ้นด้วยหลักแห่งกฎหมายในรูปของหมายประกาศต่างๆ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก โดยแบ่งทั้งหมด ๗ ภาค ตั้งปี พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑ มีทั้งที่ทรงรื้อฟื้นของเก่าและที่ทรงพระราชดำริขึ้นมาใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับสถานการณ์ของประเทศในขณะนั้น

- ด้านการศาล ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ราษฎรเข้าเฝ้าถวายฎีกาได้ ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์

- พระองค์ทรงปรับปรุงการปรับปรุงพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และการปฏิบัติงานของหน่วยงานให้มีประสิทธิภาพเช่นเดียวกับนานาอารยประเทศ จึงทรงติดต่อชาวยุโรปและอเมริกาเข้ามารับราชการในกรมกองต่างๆ ในฐานะที่ปรึกษาทำหน้าที่แนะนำความคิดใหม่ๆ ให้แก่ข้าราชการไทย และให้รับราชการเป็นกงสุลไทยประจำต่างๆ ประเทศด้วย

พระราชกรณียกิจการป้องกันประเทศ: ได้แก่งให้มีการค้าฝิ่นได้โดยผ่านระบบเจ้าภาษีนายอากรแต่ห้ามชาวไทยเสพฝิ่น การทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับอังกฤษ (สนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. ๒๓๙๘) และยัง สร้างโรงพยาบาล และสั่งซื้อเครื่องจักรสำหรับผลิตเงินเหรียญกษาปณ์ขึ้นใช้แทนพดด้วง

พระราชกรณียกิจทางด้านเทคโนโลยีและวิทยาการสมัยใหม่ : มีเป็นจำนวนมาก อาทิ พระบรมฉายาลักษณ์ กล้องถ่ายภาพ กล้องดูดาว แท่นหินพิพม์ เป็นต้น

พระราชกรณียกิจด้านอื่นๆ : ที่ทรงสร้างขึ้น อาทิ เครื่องราชอิสริยาภรณ์, พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ, กำหนดวันวิสาขบูชา, การสร้างพระสยามเทวาธิราช (เทวดาประจำเมืองสยาม) เป็นต้น

พระราชกรณียกิจด้านสังคม : ทรงอนุญาตให้ไพร่เสียเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงานได้ การจ้างกรรมกรชาวจีนทำงานก่อสร้างที่ต้องใช้เวลาและแรงงานเป็นจำนวนมาก เช่น ขุดคลอง สร้างถนน ซ่อมพระบรมหาราชวัง ตลอดจนวัดวาอารามแทนแรงงานของไพร่เกณฑ์ ดังมีความในประกาศว่า “เมื่อแรงงานมีค่าเป็นเงินก็ไม่ควรเกณฑ์คนทำงานไม่ได้เงิน” ประกาศดังกล่าวเป็นการวางพื้นฐานไว้สำหรับการยกเลิกระบบไพร่ในรัชกาลต่อมา

เริ่มยกฐานะสตรีให้สูงขึ้น มิให้ถูกกดขี่เยี่ยงทาส ด้วยการประกาศห้ามสามีขายภรรยาเป็นทาสโดยเจ้าตัวไม่สมัครใจ ทรงให้เสรีภาพแก่สตรีที่มีอายุบรรลุนิติภาวะให้มีสิทธิเลือกสามีได้โดยบิดามารดาจะเข้าไปบังคับไม่ได้แสดงถึงพระราชดำริที่ก้าวหน้าเป็นอย่างยิ่ง และประกาศพระราชทานพระบรมราชาอนุญาตให้บรรดาเจ้าจอมที่ไม่พระโอรสพระธิดาหรือไม่เป็นผู้ได้รับเครื่องยศเบี้ยหวัดเงินปีในระดับสูง กราบถวายบังคมลาออกจากพระบรมมหาราชวังไปอยู่ภายนอกหรือแต่งงานใหม่ได้

พระราชกรณียกิจด้านการคมนาคม : ทรงวางรากฐานการคมนาคมสมัยใหม่ คือ มีการสร้างถนน ได้แก่ ถนนตรงหรือถนนพระรามที่ ๔ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนครและถนนสีลม

โปรดฯ ให้มีการขุดคลอง ได้แก่ คลองผดุงกรุงเกษม คลองถนนตรง คลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก คลองบางลี่และคลองลัดยี่สาน เป็นต้น ทรงสนับสนุนให้ต่อเรือกลไฟขึ้น

ทางการโทรคมนาคมอนุญาตให้สร้างสายโทรเลข ผ่านดินแดนประเทศไทยลงไปยังเมืองสิงคโปร์ โดยให้อังกฤษเป็นผู้วางสายโทรเลข แม้ว่าจะเป็นของชาวต่างประเทศแต่ก็ยังช่วยในการเปิดประเทศไทยด้วยเพราะชาวไทยได้มีหูตากว้างไกลกว้างขวางขึ้น ได้รู้สิ่งใหม่ได้อย่างรวดเร็ว และช่วยในการติดต่อค้าขายด้วย

พระราชกรณียกิจด้านการศึกษา : ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาภาษาอังกฤษ โดยภาษาอังกฤษ ทรงเห็นความจำเป็นของการศึกษาแบบตะวันตกในการพัฒนาประเทศ ในราชสำนักทรงพระราชดำริว่า

“บรรดาพระเจ้าลูกเธอและพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งจะต้องเป็นกำลังของประเทศในอนาคต จำเป็นจะต้องทราบความเป็นไปของโลกภายนอก เพื่อเตรียมพร้อมที่จะเผชิญหน้ากับประเทศมหาอำนาจ”

พระองค์ทรงเริ่มให้สตรีมีชั้นนารีเข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษและความรู้ทั่วไปแก่กุลสตรีในวังระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๓๙๗ เช่น Mrs.Bradley Mrs.Mattoon, Mrs.Jones เป็นต้น และเมื่อพระราชโอรสและพระราชธิดาทรงเจริญพระชันษาแล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้ติดต่อว่าจ้าง Mrs. Anna Leonowens เข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์และวรรณคดีอังกฤษให้พระราชโอรสพระราชธิดา

ด้านการศึกษาของราษฎร ทรงสนับสนุนให้มีชั้นรื้อเมริกากันตั้งโรงเรียนขึ้น ทั้งในพระนครและต่างจังหวัด

มีการส่งข้าราชการไทยไปศึกษาและดูงานต่างประเทศเป็นครั้งแรก โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุนมหาสิทธิโวหารเดินทางไปดูงานเรื่องการพิมพ์ที่ฝรั่งเศส ให้หมื่นวิจิตรไปเรียนวิชาการแก่นาฬิกาที่ลอนดอน เป็นต้น

พระราชกรณียกิจด้านอักษรและการพิมพ์ : “ทรงเป็นนักอักษรศาสตร์”

พระองค์จึงทรงเป็นนักอ่านศิลาจารึกคนแรกของไทยด้วย (ศิลาจารึกหลักที่๑) ประดิษฐ์ตัวอักษรแบบใหม่ขึ้นสำหรับใช้แทนอักษรขอม เรียกว่า อักษรอริยเกะ มีทั้งแบบตัวพิมพ์และตัวเขียน

ใช้เขียนได้ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทยทรงพระราชดำริแบบอักษรไทยสำหรับเขียนภาษาบาลีขึ้นเป็นครั้งแรกด้วย เรียกว่าแบบ “การยุต” ซึ่งได้ใช้เป็นแบบในการพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยครั้งแรกและฉบับแรกเมื่อพ.ศ.๒๔๓๖ โรงพิมพ์ของพระองค์พิมพ์หนังสือทางพุทธศาสนา อาทิ หนังสือพระปาติโมกข์ หนังสือสวดมนต์ เป็นต้น

จากพระราชกรณียกิจในด้านต่างๆ ข้างต้นนี้ผู้ศึกษาได้ยกประเด็นพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องและมีความสัมพันธ์กับการศึกษาโดยเป็นพื้นฐานสำคัญในการพัฒนาพระราชอาณาจักรทั้งในมิติทางด้านธำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้ ใน ๒ ประเด็น คือ ความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์ และความรู้ทางด้านศิลปกรรมสรุปได้ดังนี้

ประเด็นที่ ๑ พระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทางด้านอักษรศาสตร์ ที่ได้ทรงแสดงความโดดเด่นทางภาษา ภูมิความรู้ อันเป็นพระอัจฉริยภาพ ทั้งนี้พระราชนิพนธ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่ามีจำนวนมาก ได้แก่ พระราชนิพนธ์ร้อยแก้ว ร้อยกรอง มีทั้งเป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ภาษาบาลี อักษรการยุต และอักษรอริยกะ ที่เกี่ยวข้องกับงานพระศาสนา ได้แก่ บทสวด ทำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ พระราชนิพนธ์ทางศาสนา เช่น เรื่องอุโบสถศีล การนับถือพระพุทธรูป วิปัสสนาธุระ พรหมจริยกา วิปัสสนากรรมฐาน และปฏิจลสมุปาบท เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีตำราช่าง ตำรามนต์ปราบเสนียด ตำรากลับชะตา ข้อห้ามสำหรับพระศรีสุริเยนทร์ ตำนานพระพุทธรูป ตำนานวัด รวมทั้งยังทำสมุดไทยหรือกระดาดที่บันทึกเรื่องราวของจารึกในที่ต่างๆ เช่น จารึกวัดราชประดิษฐ์ จารึกบางปะอิน จารึกบวรนิเวศ จารึกพระพุทธบาท จารึกวัดพระปฐมเจดีย์ และพระองค์ทรงอ่านจารึกภาษาไทยหลักที่ ๑ ได้เป็นพระองค์แรก ส่วนบทพระราชนิพนธ์ร้อยกรอง อาทิ บทละครเบิกโรงเรื่อง รามเกียรติ์ตอนพระรามเดินดง รามเกียรติ์ตอนพิราบ บทละครพระนารายณ์ปราบนาททุก บทเบิกโรงละครหลวง บทเบิกโรงดอกไม้เงินทองจับระบำ และโครงประกอบใบกำกับพระสุพรรณบัฏตั้งกรมพระเจ้าลูกยาเธอบางพระองค์ เป็นต้น นอกจากนี้จากการค้นคว้าของผู้ศึกษาพบว่า มีหลักฐานพระนิพนธ์ต่างๆ ที่สำคัญอีกเป็นจำนวนมาก ดังจะได้นำเสนอในครั้งหน้าที่แสดงถึงพระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทางด้านอักษรศาสตร์ในด้านต่างๆ ดังนี้

๑) เรื่องของความรู้ความสามารถทางวรรณคดี ประวัติศาสตร์-โบราณคดี จาริตประเพณี ซึ่งทรงสามารถให้พระอรรถาธิบายได้อย่างลึกซึ้ง อาทิ เรื่องพระราชนิพนธ์รายพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระองค์เอง และพระราชนิพนธ์คาถาพระราชทานพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดา พร้อมกำกับด้วยภาษาที่ทรงประดิษฐ์ขึ้น คือ “ภาษาอริยกะ” ผู้ศึกษาพบว่าพระราชประวัติของพระราชโอรสและพระราชธิดา ส่วนใหญ่มีความสอดคล้องเป็นไปตามความเป็นจริง เหมือนดังที่ทรงทำนายไว้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาญาณ ทั้งทางด้านอักษรศาสตร์และโหราศาสตร์อย่างน่าอัศจรรย์ใจเป็นที่สุด โดยได้ยกตัวอย่างพระราชโอรสและพระราชธิดาเป็นบางพระองค์ที่สำคัญๆ เป็นกรณีศึกษา โดยลำดับตามปีเกิด ๗ พระองค์ อาทิ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์, สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า, สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ, สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลณี และสมเด็จพระมยุรราชราชนิกุล นับได้ว่าพระคาถาและคำอำนวย

พระแต่พระราชโอรสและธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่นำมาเสนอข้างต้นนี้ แม้เป็นหลักฐานเพียงบางพระองค์ แต่พบว่าส่วนใหญ่มีความสอดคล้องเป็นไปตามความเป็นจริงในพระชนม์ชีพของแต่ละพระองค์ เฉกเช่นดั่งสมเด็จพระราชบิดา ได้ทรงทำนายไว้ ทั้งนี้ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์และโหราศาสตร์อย่างแท้จริง

๒) ความรู้ความสามารถทางด้านภาษาศาสตร์ ดังตัวอย่างพระราชนิพนธ์รายพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระองค์เอง และพระราชนิพนธ์คาถาพระราชทานพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดา พร้อมกำกับด้วยภาษา ที่ทรงประดิษฐ์ขึ้น คือ “ภาษารียกะ” จากพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงประดิษฐ์พระราชทานด้วยพระองค์เอง จะพบว่าทรงใช้ภาษาที่มีความสละสลวยเป็นคำสูง เหมาะสมกับความเป็นธรรมเนียมราชตระกูลและแฝงไว้ซึ่งความหมายซึ่งแสดงออกถึงความเป็นมงคลนาม ความผาสุกรุ่งโรจน์ พร้อมไปกับความเจริญรุ่งเรืองของพระราชอาณาจักรสอดคล้องกับยุคแห่งความเจริญรุ่งเรืองที่ปะทะสังสรรค์กับอารยะของตะวันตกแต่ยังคงไว้ซึ่งความมั่นคงแห่งจารีตธรรมเนียมแห่งพระราชอาณาจักร

๓) พระราชนิพนธ์แบบธรรมเนียมจารีตโบราณ งานนิพนธ์แบบจารีตโบราณที่พบในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แก่ “พระไตรปิฎกฉบับลงชาด” งานเขียนประเภทตำราพิชัยสงครามที่วาดด้วยตำแหน่งที่ตั้งค่าย เพื่อราชการงานรบในรูปแบบ “นาคนาม” และพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ พระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพพากรวงศ์ เป็นต้น จากเอกสารที่เกิดขึ้นในช่วงรัชกาลที่ ๔ พบว่ามีความแตกต่างกัน โดยเอกสารงานเขียนของชาวตะวันตกพบว่า นิยมบันทึกเรื่องราวของอาณาจักรหรือดินแดนที่ชาติตนเดินทางไปพบเห็นสภาพภูมิศาสตร์ภูมิประเทศหรือบันทึกเกี่ยวกับทางการทูตและทางการค้า พระเจ้าแผ่นดินหรือผู้นำ โดยบรรยายข้อมูลสิ่งที่เขาพบเห็นเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งในส่วนเอกสารบันทึกแบบจารีตธรรมเนียมโบราณของพระราชอาณาจักรใกล้เคียงกับสยาม และพระราชอาณาจักรสยามเอง ส่วนใหญ่บันทึกเหล่านั้นเน้นไปที่องค์พระมหากษัตริย์และเรื่องราวของพระราชอาณาจักรในช่วงเวลานั้นๆ ดังที่เรารู้จักกันในนามของ “พระราชพงศาวดาร” ซึ่งพบว่าค่อนข้างแตกต่างกันระหว่างโลกตะวันตกกับโลกตะวันออก ซึ่งจากเอกสารบันทึกและงานนิพนธ์ต่างๆ ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ทรงกระทำให้ขึ้นทั้ง ๒ รูปแบบ คือ ทั้ง ๑) แบบจารีตโบราณ พระราชพงศาวดาร และ ๒) พระนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องราวของบุคคลต่างๆ แบบตะวันตก โดยบรรยายเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และความเป็นไปต่างๆ ของพระราชอาณาจักรผ่านงานเขียนทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ เช่น พระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ที่เป็นภาคภาษาอังกฤษ ที่มีเนื้อหาหลากหลายประเภทและมีความสำคัญที่สามารถพิจารณาในหลายลักษณะด้วยกัน อาทิ เอกสารจดหมายเหตุ ชุด Siamese Correspondence เอกสาร Bangkok Calendar และเอกสาร Siam Repository ซึ่งนับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาญาณในการสร้างและบันทึกองค์ความรู้ต่างๆ เป็นเอกสารให้มีความทัดเทียมกับชาติมหาอำนาจและไม่ละทิ้งความเป็นอารยะของชาติในด้านจารีตธรรมเนียมที่ปฏิบัติสืบต่อกันอย่างยาวนาน

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหลักฐานขั้นต้นที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเองในสมัยนั้น และนับว่าเป็นสิ่งใหม่ที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในพระราชอาณาจักรสยาม พระองค์ทรงมีความสามารถทางด้านอักษรศาสตร์ พระองค์ทรงใช้ “อักษรศาสตร์” ในการพัฒนาพระราชอาณาจักรอันเป็นการแสดงถึงความสามารถของสยามประเทศไว้หลายรูปแบบ โดยสามารถนำมาวิเคราะห์ศึกษาพระอัจฉริยภาพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้านอักษรศาสตร์และเป็นผู้สั่งสอน หรือ แสดงถึงความเป็นครู ได้เป็นอย่างดี เอกสารดังกล่าวไม่ได้แสดงเฉพาะพระปรีชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์เท่านั้น แต่ยังทรงแสดงพระปรีชาญาณทางการสื่อสาร ในแบบการเขียน การถ่ายทอด เอกสารดังกล่าวยังแสดงและนำ อธิบายความรู้ใหม่มาสู่พระราชอาณาจักรเพื่อปรับเปลี่ยนวิธีคิด ทักษะคติของคนในพระราชอาณาจักรมีการผสมผสานทั้งองค์ความรู้เก่าและใหม่ได้อย่างเหมาะสม การเผยแพร่ดังกล่าวเป็นสิ่งที่ยากที่จะสรุปได้ว่าประชาชนในพระราชอาณาจักรของพระองค์จะได้รับข้อมูลที่พระองค์ทรงพระราชทานได้อย่างครบถ้วนและถูกต้องอันติดอุปสรรค เนื่องด้วยการเข้าถึงความรู้ในเรื่องของการอ่านออกเขียนได้แต่อย่างน้อยน่าจะประสบความสำเร็จในกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ตลอดทั้งคหบดีผู้มีทรัพย์และพระสงฆ์ถ่ายทอดต่อกันไป ซึ่งในบางครั้งอาจจะถ่ายทอดลงไปสู่พสกนิกรได้อีกทางหนึ่ง

๔) งานพระราชนิพนธ์ที่ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อประโยชน์ใช้สอยในการใช้สอนให้ความรู้ อบรม และตักเตือน แก่พสกนิกรทั่วไปตลอดทั้งบุคคลที่สนใจ

๔.๑ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมไว้จำนวนทั้งสิ้น ๓๔๓ ฉบับ รวมทั้งภาคปริณิษยะ อีก ๒๙ ฉบับ ในจำนวนประกาศทั้งหมดนี้จะพบว่าประกาศจะเกี่ยวข้องกับการใช้ภาษาสำนวน คำ พบอยู่เป็นจำนวนมากแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงพยายามที่จะสร้างสารานุกรม (encyclopedia) ขึ้นมาหรือเหมือนกับการสร้างพจนานุกรม (dictionary) เพื่อนำไปสู่ความเป็นมาตรฐาน (Standardized) ทางภาษา จนนำไปสู่ความเข้าใจตรงกันทางภาษาอยู่เป็นจำนวนมาก

๔.๒ พระบรมราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔ ได้มีการแบ่งหมวดหมู่ต่างๆ คล้ายคลึงกับประกาศรัชกาลที่ ๔ อาทิ หมวดโบราณคดี หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ หมวดปณิกะ ในส่วนของประชุมหมายรับสั่งเรื่องราวส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นคำพระราชวินิจฉัยหรือคำชี้แจงความรู้โดยทั่วไป

๕) พระราชนิพนธ์ส่วนพระองค์ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาต่างประเทศและยังแสดงพระปรีชาญาณทางด้านรัฐศาสตร์ ในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศตลอดทั้งความรู้ต่างๆ อย่างกว้าง ดังเช่น พระราชหัตถเลขา ส่วนมากเป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์บางส่วนกล่าวถึงขนบธรรมเนียมยุโรป พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา พระราชสาส์นกำกับพระสุพรรณบัฏไปต่างประเทศไปตั้งกงสุลประจำเมือง ในการต่อมาเมื่อ ปี พ.ศ.๒๔๗๐ ได้มีผู้แปลพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยที่พบใหม่อีกหลายฉบับ อาทิ สังเขปประวัติศาสตร์สยาม (Brief Sketches of Siamese History) “การสถาปนาราชอาณาจักร” (Establishments of the Kingdom) ซึ่งเป็นข้อมูลเกี่ยวกับลำดับพระมหากษัตริย์และพระนามเจ้านายฝ่ายต่างๆ เรื่องราวเกร็ดความรู้ เช่น การลอยกระทง ไปจนถึงการทอดผ้าป่า และบังสุกุล ซึ่งเป็นการสะท้อนพระราชปณิธานที่จะให้

ชาวต่างชาติเข้าใจเรื่องราวของไทยจากแง่มุมของเรา นอกเหนือไปจากที่ชาวต่างประเทศสนใจเรื่องราวของไทยและศึกษาค้นคว้ากันเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำเสนอเรื่องราวและข้อมูล หลักฐานเหล่านี้ตามแบบอย่างตะวันตก โดยเฉพาะพระราชนิพนธ์ในลักษณะ “สังเขปประวัติศาสตร์” และการลำดับรายพระนามพระมหากษัตริย์โดยแบ่งเป็นราชวงศ์ ซึ่งไม่เคยมีแบบอย่างในประวัติศาสตร์นิพนธ์ของไทยมาก่อน พระราชนิพนธ์ในรูปแบบนี้นับเป็น “ความรู้” ทางประวัติศาสตร์ของไทยในเวลาต่อมา

นอกจากนี้ยังปรากฏพระราชดำรัสพระบรมราโชวาท ซึ่งแบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท ๑) พระราชดำรัสพระบรมราโชวาทที่พระราชทานแก่พระราชโอรสและพระราชธิดา บุคคลหน่วยงาน หรือมหาสมาคม ในพระราชพิธีต่างๆ ปรากฏทั้งคำดักเตือน แนะนำ สั่งสอนและความห่วงใยสอดแทรกให้อยู่เสมอ ๒) พระราชดำรัสสั่งกระแสพระราชโองการ และหมายรับสั่ง มีผู้รับไปสนองพระราชโองการไปปฏิบัติ ๓) พระราชดำรัสเล่าเรื่อง หรือเรื่องทรงสั่งสอนเบ็ดเตล็ดแก่บุคคลที่รับสนองงานใกล้ชิดเรียบเรียงไว้ในหนังสือต่างๆ เช่น พระราชพิธีสิบสองเดือน เป็นต้น ตลอดทั้ง พระราชนิพนธ์หมวดเบ็ดเตล็ด อาทิ ทรงประดิษฐ์นามต่างๆ พระราชทานเป็นจำนวนมาก ได้แก่ พระนามพระราชโอรสธิดา พระนามพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงกรม นามขุนนางที่ทรงตั้ง และเปลี่ยนแปลง นามพระสงฆ์ นามเมือง และนามวัด ทรงพระราชดำริให้ประดิษฐ์อักษรในพระราชลัญจกร บรมราชโองการ (องค์ใหญ่ขึ้น) โดยใช้คำว่า ๑ ๒ ๐ ซึ่งตรงกับอักษรอริยกะ อ อุ ม อันตรงกับคาถา อรหัง สมมา สมพุทโธ เป็นต้น

สรุปได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามสร้างพระราชอำนาจของพระองค์ เพื่อนำไปสู่การธำรงรักษา พัฒนาพระราชอาณาจักรให้เกิด “ความเป็นอารยะ” โดยใช้เครื่องมือคือ “ความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์” ซึ่งในพระราชนิพนธ์ต่างๆ ที่นำเสนอมาข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า ทรงเป็นพระมหากษัตริย์มีพระปรีชาญาณทางความรู้ มีความเชี่ยวชาญ จากการศึกษาองค์ความรู้ในศาสตร์ต่างๆ อย่างหลากหลาย ซึ่งสัมพันธ์กับที่ผู้ศึกษาค้นคว้าเชิงลึกได้จากภูมิหลังทาง พระราชประวัติในพระองค์ท่าน ซึ่งพระองค์ทรงเรียนรู้ทั้งในจากครูผู้สอน ผู้รู้และนักปราชญ์ ตำราและนอกตำรา อย่างต่อเนื่องและตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ท่าน ทั้งนี้พระราชปรีชาญาณจึงสะท้อนออกมาอย่างเด่นชัดจากพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ เป็นจำนวนมาก และด้านอักษรศาสตร์ “ภาษา” ซึ่งมาพร้อมกับข้อกำหนดต่างๆ จึงเป็นปัจจัยพื้นฐานที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในการดำเนินวิเทศব্যและประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ เพื่อเข้าสู่สังคมที่มีอารยะตามแบบอย่างสังคมในสมัยนั้น พระองค์ไม่เพียงแต่เป็นผู้รู้เพียงพระองค์เดียวทรงมีความต้องการให้องค์ความรู้ต่างๆ ขยายวงกว้างออกไปให้ได้มากที่สุด ทั้งในเรื่องของการรับรู้ข้อมูลข่าวสารที่ถูกต้องและทันสมัย อันจะนำมาซึ่งสิทธิเสรีภาพและประโยชน์สุขของประชาชน ถือได้ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ให้ความสำคัญกับงานข้อมูลทางวิชาการที่มีความหลากหลายอย่างที่พระมหากษัตริย์ในสมัยก่อนยังมิได้เคยทรงถือปฏิบัติ

ประเด็นที่ ๒ พระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทางด้านศิลปกรรม ซึ่งผู้ศึกษานำเสนอพระกรณียกิจทางด้านศิลปกรรม ๓ แขนงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ ๑) งานด้านสถาปัตยกรรม ๒) งานด้านจิตรกรรม และ ๓) งานด้านพุทธศิลป์ โดยพระกรณียกิจทางด้านศิลปกรรมทั้ง ๓ แขนงสะท้อนให้เห็นถึงการพัฒนาพระราชอาณาจักร

ให้เกิดความเป็นอารยะ ในการปรับปรุงและพัฒนาศิลปกรรมของชาติ ตามแนวพระราชดำริและพระราชนิมิตส่วนพระองค์ ตลอดทั้งพระองค์ยังคงรักษาศิลปกรรมตามจารีตโบราณโดยสืบสานไว้อย่างถูกต้อง ดังนี้

๑) งานด้านสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในส่วนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น งานศิลปกรรมต่างๆ มีความแตกต่างไปจากต้นแบบเดิมอย่างเห็นได้ชัด ไม่ว่าจะเป็นพระอารามอันประกอบไปด้วยพระเจดีย์ พระอุโบสถ์ ใบเสมาวิหาร รวมทั้งงานปฏิมากรรม เช่น พระพุทธรูป รูปบุคคล ภาพจิตรกรรม ทั้งภาพพุทธประวัติ ฤกษ์ควัตร ปรีศนาธรรม พุทธปรัชญา และพระราชพิธีสิบสองเดือน สะท้อนให้เห็นถึงพระปรีชาและพระวิริยภาพของพระองค์ จากแนวพระราชดำริรังสรรค์สิ่งที่เป็นนามธรรมในพุทธปรัชญาให้เป็นรูปธรรมที่ชัดเจน แม้ลักษณะศิลปกรรมตามแนวพระราชดำริของพระองค์แม้ว่าจัดเป็นช่วงระยะเวลาอันสั้น แต่งานศิลปกรรมในรัชสมัยของพระองค์เป็นพื้นฐานของศิลปกรรมที่สืบสานต่อมาเป็นลำดับโดยเฉพาะงานด้านสถาปัตยกรรม ทั้งนี้งานด้านสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระองค์เป็นงานที่มีความก้าวหน้าโดยมีรูปแบบและแนวคิดที่รับอิทธิพลจากตะวันตก ซึ่งรับได้ว่าทรงได้ปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงศิลปกรรมตามจารีตโบราณให้สู่ความทันสมัยตามช่วงเวลานั้น พระองค์ได้นำแนวคิดในศิลปกรรมแบบตะวันตกมาสู่งานสถาปัตยกรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นที่ประทับและพระอารามต่างๆ โดยแสดงความเป็นอารยะตามทัศนคติของชาวตะวันตกในสมัยนั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสืบทอดและอนุรักษ์ ลักษณะอาคารสถานตามแบบประเพณีที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โบสถ์ วิหารประดับหลังคาที่มีหน้าจั่วประดับตกแต่งด้วยช่อฟ้าใบระกาหางหงส์ จากไม้จำหลัก รวมถึงพระเจดีย์ทรงลังกา หรือ ทรงระฆังคว่ำ ในสมัยของพระองค์ความนิยมการก่อสร้างพระเจดีย์ อันเป็นทรงแบบพระราชนิยมนั้น ทรงให้ความสำคัญกับพระเจดีย์ทรงลังกา หรือระฆังคว่ำ ซึ่งมีต้นแบบมาต้นแบบจากวัดหลายแห่ง เช่น วัดขุนแสน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นเจดีย์รูปทรงสูงใหญ่และเป็นต้นแบบของเจดีย์ทรงกลมที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ ๔ โดยพระองค์ได้ถ่ายแบบพระเจดีย์รูปทรงดังกล่าวเพื่อมาสร้างไว้ที่กรุงเทพมหานครไว้หลายวัดด้วยกัน ได้แก่ วัดราชประดิษฐ์ วัดบวรนิเวศน์ วัดโสมนัส วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น

ส่วนพระราชนิเวศน์สถานต่างๆ ที่มีรูปแบบงานศิลปกรรมในรัชกาลที่ ๔ เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความทันสมัย การเรียนรู้ และการสืบทอดของพระองค์ พระราชนิเวศน์ส่วนใหญ่นิยมสร้างด้วยรูปแบบศิลปะของชาวตะวันตกที่เรียกว่านีโอคลาสสิก ผสมผสานรูปแบบจารีตประเพณีควบคู่กับของใหม่อยู่เสมอ ตลอดทั้งทรงตั้งพระทัยที่ทรงจะตั้งพระนามพระที่นั่งหอถาวรได้อย่างคล้องจองเหมาะสม เมื่อมาพิจารณาจะเห็นได้ว่าความสมัยใหม่ของอาคารสถานไม่ใช่มีแต่เพียงการรับรูปแบบจากชาติตะวันตกเท่านั้น แต่ความสมัยใหม่ของอาคารสถานในพระราชนิเวศน์ของพระองค์ตามที่แตกต่างกัน นั้นจะมีเรื่องของความทันสมัยว่าด้วยการใช้งาน ดังเช่น หอดูดาวซึ่งจะพบอยู่หลายแห่งด้วยกัน

จากสถาปัตยกรรมทั้งภายในพระบรมหาราชวัง พระราชวัง และพระอารามที่ทั้งทรงสถาปนาขึ้นใหม่และมีการบูรณะใหม่ด้วยนั้น นับได้ว่าเป็นงานสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีทั้งพระราชนิยมแบบตะวันตกและยังคงรักษาแนวจารีตโบราณที่พระองค์

ยังคงสืบต่อ โดยเฉพาะทรงให้ความสำคัญกับพระเจดีย์อย่างมากนับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลุ่มลึกในการที่จะถ่วงดุลและคัดเลือกการพัฒนาในงานด้านศิลปกรรมประเภทสถาปัตยกรรมในรัชสมัยของพระองค์อย่างเห็นได้ชัดเจน ซึ่งพระองค์ทรงรักษาแบบแผนศิลปกรรมไทยโบราณและแบบแผนรูปแบบสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาที่ลุ่มลึก ทั้งนี้พระองค์ไม่ละเลยและละทิ้งเอกลักษณ์ของชาติไทย หากแต่พระองค์นำรูปแบบศิลปกรรมแบบตะวันตกเข้ามาผสมส่งผลให้เกิดความกลมกลืนและเป็นลักษณะสถาปัตยกรรมที่โดดเด่นในสมัยหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ที่แสดงความเปลี่ยนแปลงผ่านจากโลกจารีตสู่ความทันสมัยตามสถานการณ์ในช่วงเวลาในขณะนั้น

๒) งานจิตรกรรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานจิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้มีลักษณะพิเศษจากจิตรกรรมตามประเพณี คือนิยามวาดภาพเต็มพื้นที่ในแต่ละช่วงเสาในแต่ละห้องไม่นิยมแบ่งเส้นสินเฑาะว์แบ่งเนื้อเรื่องและเริ่มมีลักษณะเป็นภาพเหมือนจริงที่มีเงาที่มีความลึกแบบศิลปะแบบตะวันตกเป็นรูปแบบใหม่ที่มีอิทธิพลต่อจิตรกรรมไทยประเพณีจนเป็นศิลปะไทยผสมอิทธิพลต่างประเทศ มีแสงเงาแสดงความลึกกระยะใกล้ไกลบางพระอารามโปรดใช้ภาพบุคคลและทัศนียภาพแบบตะวันตกในการแสดงปริศนาธรรมด้วย เช่น จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร วัดมกุฏ กษัตริยาราม วัดบรมนิวาส และวัดมหาพฤฒาราม ซึ่งเป็นแบบภาพเขียนฝีมือช่างของชาวอินโดจีน จิตรกรที่มีชื่อเสียงสืบทอดมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ จนกลายเป็นภาพจิตรกรรมแบบพระราชนิยมหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทั้งแบบไทยประเพณีและแบบผสมผสานแบบตะวันตกสมัยใหม่ แต่เดิมธรรมเนียมของจิตรกรรมของรัตนโกสินทร์ตอนต้นนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑-๔ มักนิยมเขียนภาพอยู่ในระเบียบแบบแผน โดยเขียนภาพเบื้องหลังพระประธานเป็นรูปไตรภูมิภาพบนผนังหุ้มกลองด้านหน้าพระประธานเขียนรูปมารผจญส่วนผนังด้านข้างเป็นรูปเทพชุมนุมพุทธประวัติและพุทธชาติชาดกในสมัยรัชกาลที่ ๔ ยังคงมีความนิยมเขียนภาพตามแบบแผนเก่า ผสมกับรูปแบบศิลปะตะวันตกจนกลายเป็นแบบแผนขึ้นใหม่ที่มีความโดดเด่น ทั้งในด้านจิตรกรรมและการสร้างภาพทัศนียวิทยาหรือเปอร์สเปคทีฟ (perspective) ความเป็นเอกลักษณ์ของงานจิตรกรรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะภาพคน สิ่งของ วิถีชีวิตที่ต่าง ๆ ที่มีความเป็นเอกลักษณ์เด่นชัดทั้งที่วาดเป็นเอกเทศและผสมผสานกับภาพไทยประเพณีสะท้อนให้เห็นถึงภาพจิตรกรรมที่มีการพัฒนาจนกลายเป็นรูปแบบเฉพาะจนพัฒนาไปสู่ภาพจิตรกรรมแบบพระราชนิยม อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนในงานศิลปกรรมไทย

สรุปได้ว่า ศิลปกรรมไทยในด้านสถาปัตยกรรมในแต่ละยุคสมัยมักมีรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะ ซึ่งแสดงถึงพัฒนาการตามความคิดสร้างสรรค์ของช่างที่มีประสบการณ์ต่างกันในแต่ละช่วงเวลา ดังเช่น ศิลปกรรมแบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้านสถาปัตยกรรมเหล่านี้ นับว่ามีต้นแบบมาจากศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายสืบทอดสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ และยังมีส่วนที่รับอิทธิพลจากจากตะวันตกเข้ามาในผลงานด้วยทำให้รายละเอียดสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ จึงดูแตกต่างไปจากต้นแบบเดิมอย่างเห็นได้ชัดเจน

๓) งานพุทธศิลป์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานศิลปะแบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขยายเข้าไปสู่งานพุทธศิลป์ ซึ่งมีพุทธลักษณะแตกต่างไปจากพระพุทธรูปลักษณะตามแบบประเพณี คือ มีพุทธลักษณะ

พระองค์ที่น่าศึกษาอย่างยิ่ง ตามพระราชวิเทศบายของพระองค์ทุกด้านทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง การทหาร และการต่างประเทศ ฯลฯ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๙: ๗) สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นการพัฒนาประเทศแบบบูรณาการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างลงตัว นั้นสามารถใช้เป็นพื้นฐานให้เกิดความมั่นคงของพระราชอำนาจในพระองค์และยังผลมาสู่พระราชอาณาจักรและพสกนิกรในพระองค์สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

๓. รูปแบบการพัฒนาประเทศแบบองค์รวมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาได้ก้าวเข้ามาเป็นปัจจัยหลักประการหนึ่งในการบริหารราชการแผ่นดินซึ่งต่างกับรัฐในยุคจารีตที่ใช้พระราชอำนาจ พระบรมเดชานุภาพ ซึ่งแสดงออกให้เห็นในรูปแบบของการสืบทอดและการใช้พระราชอำนาจเป็นสำคัญ การใช้พระราชอำนาจในแบบดั้งเดิมไม่อาจตอบสนองในเรื่องของการพัฒนาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่การใช้ความรู้คู่คุณธรรมกลับเป็นสิ่งที่ถูกหยิบยกและถูกนำมาใช้ ในการแก้ปัญหาและพัฒนาได้อย่างเหมาะสมมากกว่า ทั้งนี้พระราชอาณาจักรต้องมีการเตรียมพร้อมนับตั้งแต่ ผู้นำประมุขสูงสุด ขนชั้นปกครองไปจนถึงชนชั้นถูกปกครองที่ต้องมีความรู้ความสามารถที่มาจากการศึกษาเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามในรัฐระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีบทบาทสำคัญมากที่สุด การเปลี่ยนแปลงใดๆ ก็ตามถ้าไม่ได้เกิดจากองค์พระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงริเริ่มหรือเปิดโลกทัศน์ก็คงไม่เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นอย่างแน่นอน คุณลักษณะสำคัญในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการใส่พระทัยในเรื่องของการเรียนรู้ต่างๆ และยึดมั่นในศีลธรรมจรรยาแห่งบรรพบุรุษศาสนาจึงเป็นปัจจัยสำคัญเริ่มแรกที่เกิดจากชนชั้นนำ อันเป็นพื้นฐานที่สำคัญที่จะทำให้เกิดการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ได้ดีต่อไป

การศึกษาจึงเปรียบเสมือนอาวุธ หรือ เครื่องมือสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะใช้การศึกษาเพื่อสร้างคน ให้มีลักษณะที่พึงประสงค์สอดคล้องกับบริบททางสังคมในช่วงนั้น ทั้งในเรื่องของการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม รูปแบบการให้การศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงเริ่มตั้งแต่ในกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ คหบดีผู้มีทรัพย์ตลอดทั้งไพร่ฟ้าประชาชน ให้มีความรู้ความเข้าใจถึงอำนาจของการศึกษาและประโยชน์ของการศึกษา รูปแบบกระบวนการถ่ายทอดความรู้มีทั้งที่เป็น รูปแบบจารีตที่ดั้งเดิม และรูปแบบใหม่ที่มีอิทธิพลมาจากวัฒนธรรมตะวันตก ในที่นี้ผู้ศึกษาจะลำดับเนื้อหาในส่วนการใช้การศึกษาเพื่อการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คุณลักษณะของความเป็นครุต้นแบบในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กระบวนการถ่ายทอดและการสั่งสอนที่มีทั้งแบบแบบครอบงำและปลูกฝัง จนพัฒนาเป็นลำดับจนพัฒนาเป็นการสอนโดยมีรูปแบบการ สั่ง บอก เล่า อธิบาย ชี้แจง แสดงให้ดู นับได้ว่ากระบวนการถ่ายทอดเป็นเครื่องมือที่มีความสำคัญมากกับการธำรงรักษาพัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีวิธีการสั่งสอนในรูปแบบที่หลากหลาย ได้แก่ การสั่งสอน การชี้แจงให้ทราบ การตักเตือน การห้ามปราม ตลอดทั้งการลงโทษ ซึ่งจากกระบวนการ

การศึกษาคุณลักษณะของความเป็นครุต้นแบบในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ศึกษายังสร้างแผนภูมิ (แผนภูมิที่ ๔) รูปแบบ (model) การดำรงรักษา และพัฒนาพระราชอาณาจักร โดยพระองค์ทรงใช้พหุวิทยาการต่างๆ บูรณาการทั้งแบบจารีตประเพณีไทยและความรู้แบบโลกตะวันตก นำไปสู่การศึกษาแบบองค์รวม จากนั้นไปสู่กระบวนการถ่ายทอดองค์ความรู้ต่างๆ ให้สืบต่อไป ทั้งนี้ จากแผนภูมิรูปแบบดังกล่าว แสดงการดำรงรักษา พัฒนา และกระบวนการถ่ายทอดในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ “การศึกษาพหุวิทยาการต่างๆ บูรณาการทั้งแบบจารีตประเพณีไทยและความรู้แบบโลกตะวันตก นำไปสู่การศึกษาแบบองค์รวม ในการพัฒนาและสร้างชาติ ให้ทัดเทียมอารยประเทศในโลกตะวันตกและรอดพ้นจากวิกฤติการณ์ทางการเมืองจากลัทธิการล่าอาณานิคม ส่งผลให้พระองค์ทรงดำรงรักษาพระราชอาณาจักรได้ตลอดทั้งรัชสมัยของพระองค์ และยังส่งผลถึงอนาคตในรัชสมัยต่อไป ซึ่งนับได้ว่าพระองค์ทรงเป็นครุต้นแบบในการพัฒนาการศึกษาของพระราชอาณาจักรสยามอย่างแท้จริง

อภิปรายผลการศึกษา

การพัฒนาสังคมจึงต้องอาศัยการศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจแก่สมาชิกในสังคม รวมทั้งพัฒนาทัศนคติและค่านิยมที่เหมาะสมที่เอื้ออำนวยต่อแนวทางการพัฒนาสังคมแต่ละยุคแต่ละสมัย การศึกษาจึงเป็นกระบวนการรักษาและถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมทางสังคมและเป็นตัวการในการกระตุ้นสังคมให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมเพื่อให้สังคมได้พัฒนาเป็นกระบวนการที่ปลูกฝังอบรมประชาชนให้มีความภาคภูมิใจผูกพันและมีความรู้สึกร่วมชาติ มีความยึดมั่นศรัทธาในสถาบันชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ ในฐานะที่เป็นศูนย์รวมพลังอำนาจแห่งชาติ การศึกษาช่วยให้มนุษย์มีความเจริญงอกงามมีความเป็นคน (manhood) และเป็นกำลังคน (manpower) ที่มีประโยชน์ต่อสังคม การศึกษายังช่วยสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างประชาชนในชาติ อยู่ในกรอบของวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีอันเป็นที่ยอมรับของกันและกันมีความรู้สึกร่วมชาติร่วมแผ่นดิน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นยุคสมัยแห่งการพัฒนาเป็นสมัยที่ประเทศสยามเข้าสู่ยุคแห่งการเปลี่ยนผ่านอันมีผลกระทบมาจากบริบททางสังคมทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ผลกระทบดังกล่าวมีพระราชสำนักในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นจุดศูนย์กลางของการเปลี่ยนแปลงและเปลี่ยนผ่าน ผลกระทบจากปัจจัยภายในเกิดจากกลุ่มสยามหัวใหม่ที่พร้อมรับการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญโดยเฉพาะความศิวิไลซ์ (civilization) จากตะวันตกที่เรียกว่ายุคของความทันสมัย หรือ การทำให้เป็นแบบตะวันตก (westernization) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าช่วงแห่งการเปลี่ยนผ่าน ซึ่งในทางกลับกันสิ่งต่างๆ เหล่านี้นับเป็นผลกระทบจากปัจจัยภายนอกด้วย เช่น อิทธิพลจากมหาอำนาจตะวันตกเป็นสิ่งที่กระตุ้นให้เกิดการพัฒนาพระราชอาณาจักร พระราชอาณาจักรในนามพระราชสำนักจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องกระชับพระราชอำนาจให้ดำรงอยู่พร้อมกับเปิดโลกทัศน์รับการเปลี่ยนแปลงของโลกไปอีกทางหนึ่งด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงใช้และยึดแบบแผนปฏิบัติต่างๆ ตามจารีตนิยม แต่ในขณะเดียวกันทรงสร้างรูปแบบการปฏิบัติแบบใหม่ซึ่งมาพร้อมกับอำนาจของตะวันตกควบคู่ไปด้วยกันอีกทางหนึ่งด้วย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้จำเป็นต้องใช้การตีความผ่านทางพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจต่างๆ โดยมีพื้นฐานของการศึกษาเข้ามามีส่วนสำคัญในการวิเคราะห์ในกระบวนการต่างๆ ที่พระองค์ปฏิบัติเพื่อชี้ให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นครุต้นแบบการสอนของพระองค์ได้ถูกแทรกอยู่ภายในพระราชกรณียกิจต่างๆ ที่ทำให้ประชาชนอยู่ดีมีสุข มีความรู้ เท้าทันอารยะประเทศจนเกิดเป็นกระบวนการถ่ายทอดและการเรียนรู้ในที่สุด

การศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการพัฒนา โดยเฉพาะการพัฒนาที่มุ่งเน้นไปที่ “คน” เป็นสำคัญ การจะทำให้คนมีคุณลักษณะที่พึงประสงค์ได้จำเป็นต้องใช้การศึกษาเข้ามาเป็นส่วนร่วม การเข้าถึงบริบททางการศึกษาของคนหรือสังคมมีปัจจัยที่แตกต่างกันรูปแบบการศึกษาจึงมีความจำเป็นที่จะต้องเอื้อต่อปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้คนเข้ามามีการศึกษาได้มากที่สุด รูปแบบการศึกษาจะต้องสอดคล้องกับความเป็นไปของคน หรือ สังคมนั้นได้อย่างลงตัวเป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิตและเพื่อชีวิตที่ดีขึ้นที่มีรูปแบบและระบบแบบแผนชัดเจนเป็นการศึกษาที่มีความยืดหยุ่นและหลากหลายรูปแบบ ไม่มีข้อจำกัดเรื่องอายุและสถานที่ เป็นการศึกษาที่เกิดขึ้นตามวิถีชีวิต เป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์การทำงาน หรือเรียนรู้จากบุคคล ครอบครัว สภาพแวดล้อม สื่อ ผู้เรียนเรียนรู้ได้ทั้งตั้งใจและไม่ตั้งใจ เป็นการจัดการศึกษาที่ไม่มีหลักสูตรชัดเจน ไม่มีระบบและรูปแบบของการจัดการศึกษาแน่นอนจนถึงไม่มีเลย หากแต่กิจกรรมดังกล่าวก่อให้เกิดการเรียนรู้ ผู้เรียนมีความรู้ มีทักษะ มีเจตคติ เช่นเดียวกับการศึกษาอื่นๆ

รูปแบบการเรียนรู้ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกใช้ในมิติต่างๆ ได้อย่างลุ่มลึก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาตามอัธยาศัย เป็นแนวพระปรีชาญาณที่สอดคล้องกับพระราชกรณียกิจมากที่สุด ซึ่งเป็นการศึกษาที่เปิดโอกาสให้ประวัติศาสตร์เป็นพื้นฐานและเครื่องมือที่สำคัญต่อการเข้าถึงและเข้าใจในบริบทต่างๆ ในสังคมตลอดทั้งสามารถนำไปใช้ได้ทุกยุคทุกสมัยซึ่งเป็นในเครือเดียวกันกับการศึกษาตลอดชีวิต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรูปแบบแนวคิดในการถ่ายทอดความรู้ ประหนึ่งเปรียบเสมือนครูที่สอนศิษย์ให้มีความรู้ที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมในสมัยนั้น การเปิดมุมมองเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในมิติของความเป็นครุนั้นเป็นประเด็นการศึกษาที่น่าสนใจ เมื่อพิจารณาจากพระราชกรณียกิจซึ่งมีทั้งทางการบ้าน การเมือง สังคมวัฒนธรรมเหมือนอย่างรัชสมัยก่อนๆ หากพิจารณาให้ถี่ถ้วนแล้วจะเห็นได้ว่าพระราชกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติเหมือนอย่างครูที่สั่งสอนศิษย์กลับปรากฏพบเป็นจำนวนมากไม่ว่าจะเป็นทางอักษรศาสตร์ ศิลปกรรม วิทยาศาสตร์ โบราณคดี เป็นต้น นับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางตนเปรียบเสมือนครุต้นแบบได้อย่างเหมาะสมและสอดคล้องกับบริบททางสังคม ลูกศิษย์ของพระองค์คือประชาชนของพระองค์นั่นเอง

ประวัติความเป็นมาของคำว่าครู ปรากฏครั้งแรกในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช “ครู” ไว้ดังนี้ “ผู้สั่งสอนศิษย์, ผู้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ศิษย์” และตามรูปศัพท์ คำว่า “ครู” มาจาก “ครุ” ซึ่งแปลว่า หนัก สำคัญ ควรเคารพ มีค่าสูง

สาโรช บัวศรี (๒๕๓๗) ได้กล่าวถึงผู้ที่เป็นครูจะต้องมีลักษณะ ๒ ประการคือ เป็นทั้งนักปราชญ์และผู้ทรงศีล และสมุน อมรวิวัฒน์ (๒๕๓๓: ๔๖๘-๔๗๓) ได้ให้ความหมายครูจากหนังสือสมบัติทิพย์ของการศึกษา พอสรุปความได้ดังนี้

๑. ครูคือมนุษย์ โดยครูเป็นสิ่งมีชีวิตเป็นผู้มีการพัฒนาการทางร่างกาย จิตใจ และเห็นคุณค่า ความเป็นมนุษย์รวมทั้งมีจิตใจที่สูง

๒. ครูคือกัลยาณมิตร โดยเป็นเพื่อที่มีทั้งความจริงใจต่อกันและกัน และยังเป็นมิตรผู้ชี้แนะ และช่วยเหลือให้เกิดความเจริญอย่างชอบธรรม หัวใจของครูจึงเป็นหัวใจของมิตร มิตรที่เป็นกัลยาณ คือ งดงามเที่ยงตรง เปี่ยมด้วยวิชาและกรุณาต่อศิษย์

๓. ครูคือผู้นำทางปัญญาและวิญญาณ โดยมีปัญญาอย่างรู้สิ่งผิดชอบชั่วดี บุญ บาป ความจริง และความเท็จ ครูจึงเป็นแบบอย่างและเป็นแม่พิมพ์

๔. ครูคือผู้มีศาสตร์และศิลปะ

๕. ครูคือผู้ดำรงและคำจูนความเป็นไทย

เมื่อพิจารณาแนวคิดและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว สามารถอธิบายคุณลักษณะของความเป็นครูได้ครบทั้ง ๕ ประการข้างต้นได้เป็นอย่างดี ถือได้ว่าทรง เป็นครูต้นแบบและเป็นครูผู้เปี่ยมไปด้วยจิตวิญญาณ พร้อมทั้งจะพัฒนาศิษย์ในนามของประชาชนและ ประเทศชาติควบคู่ไปกับการให้ความรู้และการพัฒนาอีกทั้งยังคงธำรงรักษาความเป็นเอกลักษณ์ของ สังคมไทยให้เป็นที่ประจักษ์โดยทั่วกันภูมิปัญญาที่นำมาใช้ในเรื่องของการถ่ายทอดความรู้เพื่อการธำรง และพัฒนาประเทศชาติต่อไป

“ภูมิปัญญา” ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Wisdom (นฤมล บุณนิม, ๒๕๔๔: ๔๐) คือ ความรู้ที่ได้ สัมผัส สืบทอดและปฏิบัติสืบทอดกันมาในการแก้ปัญหาต่างๆ ที่ทำให้คุณภาพชีวิตดีขึ้น ซึ่งเกิดจากการ เรียนรู้จากคนรุ่นสืบทอดไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ผ่านทางการถ่ายทอดแบบต่างๆ โดยปกติเชื่อกันว่าภูมิ ปัญญาของเผ่าต่างๆ นั้น อาจสืบทอดโดยกระบวนการต่างๆ เช่น

๑. การแสวงหาหรือการค้นพบโดยกระบวนการค้นคว้าวิจัย (Discovery)
๒. การประดิษฐ์คิดค้นและการทดลอง (Inventory)
๓. การสร้างสมพัฒนาการ (Accumulation)
๔. การถ่ายทอด สืบทอดทางการศึกษา (Education-Imitation)
๕. การแพร่สอน (Diffusion)

แก่นความคิดที่แสดงถึงภูมิปัญญาไทยสมัยโบราณการเรียนการสอน เริ่มขึ้นที่วัดครู คือ พระสงฆ์ที่มีความรู้ในทางธรรมอักขระวิธีและศิลปะวิทยาการอื่นๆ นักเรียนคือ ลูกหลานของชนชั้น ปกครอง ชุนนาง หรือสามัญชน ใฝ่รู้ใฝ่ศึกษาหรือเรียกว่าเด็กวัดหรือศิษย์วัด จากนั้นอาจจะบรรพชา เป็นสามเณร และอุปสมบทเป็นภิกษุเล่าเรียนวิชาการ ลูกศิษย์จะศึกษาเล่าเรียนด้วยความรักความ เคารพจึงเกิดความลึกซึ้งระหว่างครูกับศิษย์

นอกจากวัดแล้วยังมี “พระราชสำนัก หรือ วัง” ที่ทำหน้าที่เป็นแหล่งเรียนรู้ฝึกหัดอบรมที่ สำคัญกับกลุ่มสังคมที่มีความพิเศษ เริ่มตั้งแต่เหล่าบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ระดับสูงไปจนถึงระดับ ล่าง กุลบุตรกุลธิดาของเหล่าบรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และคหบดีผู้มีทรัพย์ที่ใช้ความสัมพันธ์กับ ระบบเครือญาติในการฝากฝังและถวายตัว ตามสำนักและตำหนักต่างๆ ของบรรดาพระบรมวงศานุ

วงศ์ที่มีความรู้ความชำนาญในแต่ละเรื่องไป นอกจากนี้ยังมีการฝึกงานทางราชการต่างๆ ควบคู่ไปด้วย ทั้งนี้เป็นไปเพราะสอดคล้องกับวิชาความรู้ในระดับสูงต่อไป ซึ่งวิชาความรู้ดังกล่าวจะต้องเรียนควบคู่กัน ทั้งวิชาที่ว่าด้วยธรรมเนียมจารีตประเพณี และวิชาความรู้ที่ทันสมัยซึ่งสอดคล้องกับบริบทสังคมในช่วงนั้นๆ

จะเห็นได้ว่าการศึกษาเรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ สามารถนำมาเป็นประโยชน์ และมาประยุกต์เพื่อใช้ในการพัฒนาในด้านต่างๆ โดยมีพื้นฐานจากการศึกษาแบบสหวิทยาการ และพื้นฐานอื่นๆ สำหรับผู้บริหารและนักพัฒนาที่มีศักยภาพ อยู่ในอำนาจที่สามารถจัดสรรได้ สามารถใช้ศักยภาพที่มีอยู่สร้างจุดยุทธศาสตร์ประเด็นคิด ไตร่ตรอง อันนำไปสู่การพัฒนาได้ทุกยุคทุกสมัยโดยใช้แบบอย่างของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นแบบ นักบริหารและนักพัฒนาต่างๆ ที่ต้องประสบปัญหาที่เข้ามากระทบไม่ว่าจะเป็น ครอบครัว ไปจนถึงองค์กรระดับใหญ่ สามารถใช้แนวคิดทางการศึกษา และแนวคิดอื่นๆ ที่แต่ละบุคคลมีความถนัด คงไว้ซึ่งการธำรง พัฒนาและถ่ายทอดความรู้ เพื่อให้บุคคลและหน่วยงานเข้มแข็งและสามารถดำรงอยู่ได้อย่างสง่างามด้วยความรู้ ที่มีวิธีการแก้ไขและพัฒนาอย่างเป็นระบบ โดยผู้ศึกษาพบว่า การเลือกกรณีศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงเวลาที่มีความครอบคลุมทั้งในด้านของเนื้อหา เหตุการณ์ ข้อมูลและปัจจัยต่างๆ มากที่สุดเมื่อเทียบกับรัชสมัยอื่นๆ ถึงแม้จะไม่ใช่วรรณคดีที่ยาวที่สุดก็ตาม อีกทั้งเป็นช่วงสำคัญของการเปลี่ยนผ่านทางสังคมของโลกยุคเก่าที่ค่อยพัฒนาอย่างมีลำดับไปสู่โลกยุคใหม่ และได้รับการสืบเนื่องถึงแนวคิดต่างๆ มาจนถึงปัจจุบัน และอาจกล่าวได้ว่า คุณลักษณะที่ปรากฏในพระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสิ่งที่ควรยึดถือ และทำตามแบบอย่างเป็นอย่างยิ่ง สมควรแล้วที่องค์การวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม แห่งองค์การสหประชาชาติ หรือ ยูเนสโก ยกย่องเป็นบุคคลสำคัญของโลกพระองค์หนึ่ง อีกทั้งรัฐบาลไทยได้ร่วมทำการเฉลิมฉลองวันพระราชสมภพครบรอบ ๒๐๐ ปี และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการศึกษามีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันไม่สามารถแยกกันได้ เห็นได้จากประจักษ์พยานถึงสถานการศึกษาที่มีชื่อเสียงที่อันเชิญพระปรมาภิไธย มาเป็นชื่อเป็น สถานศึกษาหลายแห่ง เป็นสำคัญท้ายที่สุดนี้ผู้ศึกษาวิจัย ใคร่ขอสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณอันล้นพ้นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อวงการการศึกษาไทยที่เป็นพื้นฐานสำคัญในการพัฒนาพระราชอาณาจักรต่อไปในอนาคต

ข้อเสนอแนะ

นักบริหารและบุคคลทั่วไปควรจะนำแบบอย่างจากพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาวิเคราะห์เพื่อเป็นแนวทางต้นแบบ แบบองค์รวมในการสืบทอด และการแก้ไขปัญหาต่างๆ ให้สำเร็จลุล่วงได้เป็นอย่างดี จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการแก้ไขปัญหา มิใช่หลีกเลี่ยงปัญหา อีกนัยหนึ่งเราได้เห็นภาพลักษณ์ของนักพัฒนาที่มีคุณภาพ หรือ ที่เรียกว่า นักบริหารที่มีความเก่งกาจในการจัดสรร ปัญหาต่างๆ ได้เป็นอย่างดี ในปัจจุบันจะพบว่าสำหรับบุคคลทั่วไปการให้ความสำคัญกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีอยู่น้อย เมื่อเปรียบเทียบกับช่วงรัชกาลอื่น ๆ ที่มีความยาวกว่า ทั้งนี้อาจเป็นเพราะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มี

ความลุ่มลึกในเรื่องที่ลึกซึ่งอยู่แล้ว ซึ่งยากที่บุคคลทั่วไปจะเข้าใจถึงพระปรีชาญาณของพระองค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าไม่สนใจและศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติบ้านเมืองอย่างละเอียดและลุ่มลึก ยกตัวอย่างเช่น พระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ ตลอดทั้งพระราชนิพนธ์ หากศึกษาอย่างละเอียด ถ่องแท้และถี่ถ้วน จะพบขุมทรัพย์ทางความรู้เป็นจำนวนมาก สามารถนำมาใช้ตีความได้อีกหลายเรื่อง หลายประการ ดังที่ผู้ศึกษาได้เสนอ บทบาทของนักการศึกษาแบบองค์รวม ที่เป็นลักษณะของครู ต้นแบบ และนอกจากนั้นยังสามารถพัฒนาไปสู่การศึกษาในเรื่องอื่นๆ ได้อีกเป็นมาก อาทิ ความเป็น พ่อต้นแบบ นักปกครองต้นแบบ พุทธศาสนิกชนต้นแบบ นักสร้างสรรค์ต้นแบบ ฯลฯ ซึ่งเป็นประเด็นทางการศึกษาที่ผู้ศึกษาจะทำการศึกษาได้ต่อไปในอนาคต และยังสามารถต่อยอดได้ในประเด็นต่างๆ ต่อไป